

בן־ציון קליבנסקי, "נצור חלמיש: תור הזהב של הישיבות הליטאיות במזרח אירופה"

ירושלים: מרכז זלמן שזר, 2014

מיכל שאול המכללה האקדמית הרצוג

במסגרת ציון מאה שנה למלחמת העולם הראשונה כונסו כנסים, התפרסמו חיבורים ונוהלו דיונים על השפעותיה הרבות ורחבות ההיקף של "המלחמה הגדולה". הספר שלפנינו דן בהשפעות מלחמת העולם הראשונה על תחום שנראה רחוק ומנותק מחזית המלחמה – עולם הישיבות הליטאיות – ומוכיח שלמלחמה זו הייתה השפעה עמוקה על פעילותן של ישיבות אלה הן בשנות המלחמה הן בשנים שבין שתי מלחמות העולם, תקופה שלמעשה חתמה את פעילותן קודם שעלה עליהן הכורת בימי השואה.

* ד"ר מיכל שאול היא ראשת תוכנית "עמיטל" ללימודי השואה והוראתה במכללה האקדמית הרצוג. לאחרונה יצא לאור ספרה פאר תחת אפר: החברה החרדית בישראל בצל השואה, 1945-1961, ירושלים: דד יצחק בן־צבי ויד ושם – המכון הבין־לאומי לחקר השואה, 2014.

"גופו של מטבע הלשון השגור 'עולם הישיבות' משקף את התדמית של הוויה חברתית המתקיימת בבידוד מרבי, משל היא מצויה על כוכב אחר. ואולם לא כן הדבר", העיר מרדכי ברויאר. "עולם הישיבות נתון להתפתחויות, ויש מהן הבאות מכוח השפעתה של החברה שמעבר לכותלי הישיבה".¹ אמנם מאז המאה התשע-עשרה כונו הישיבות "תיבות נוה",² אולם מתברר שה"מבול" חדר גם אל תוך כותליהן וחלחל עמוק אל הווייתן. הווה אומר, המציאות ההיסטורית של העם היהודי בעת החדשה, ובכללה מלחמות העולם ותוצאותיהן ההרסניות והמהפכניות, השפיעה על עולם הישיבות בכל היבטיו.

רבדיו השונים של עולם הישיבות הליטאי בין שתי מלחמות העולם – ההיסטוריים, הארגוניים, הכלכליים, הלימודיים (קוריקולריים), החברתיים והסטיסטיים-כמותיים – נפרסים כולם בספר בהרחבה ובדייקנות מרבית. הספר, המבוסס על עבודת דוקטור שנכתבה באוניברסיטת תל אביב, נסמך על מקורות ארכיוניים עשירים ומגוונים, החל בדוחות ארגוניים, עבור בספרות יפה וכלה בעדויות שגבה המחבר משרידי בניו המעטים של אותו עולם. חלקו הראשון מוקדש להיכרות ראשונית עם הישיבות הליטאיות קודם מלחמת העולם הראשונה ובמהלכה; חלקו השני מתחקה על הקמתו מחדש של עולם הישיבות לאחר מלחמת העולם הראשונה. בתוך כך מתגלה שתחיתו של עולם הישיבות לאחר המלחמה כללה גם התרחבות למחוזות חדשים; חלקו השלישי והאחרון בוחן לעומק את עולם הישיבות שבין שתי המלחמות ממגוון היבטים.

פרק המבוא מאיר עיניים ופותח את השער גם למי שאינו מצוי בעולם הישיבות. מוסבר שם, למשל, שהגדרת ישיבה כ"ליטאית" אינה מעידה בהכרח על מוצא גיאוגרפי אלא על תפיסה תרבותית ודרכי לימוד אופייניות; ש"ישיבה גדולה" נבדלת מ"ישיבה קטנה" לא במספר הלומדים אלא בגיליהם וברמת הכשרתם; שלמילים שגורות בעברית המודרנית, כגון "קיבוץ", "זמן" ו"שיעור", משמעות ייחודית בהקשר הישיבתי, ועוד כהנה וכהנה.

הספר מלא וגדוש וערוך באופן מתוחכם המאפשר כמה דרכי קריאה, לפי עניין הקורא: המתעניין בענייני ניהול ואדמיניסטרציה יוכל בעזרת הספר לשבת במשרדי הגזברים ולעיין במסמכים הארגוניים; חוקרי התרבות ובוגרי המערכת הישיבתית יוכלו להתבשר מאווירת הישיבה, לרקד עם "רב פורים" ולשמוע אותו מתבסס בדברי תורה ומבדח את הקהל; חוקרי החינוך יוכלו להיכנס בהיכלי בית המדרש, "לשמוע" את השיעורים או לכל הפחות לברר בעזרת הספר מה היו תוכני הלימוד ושיטותיו. בין לבין מתגלים גם סיפורים אישיים, סיפורים משפחתיים ואפילו טלנובלות: חותן מפטר את חתנו מראשות הישיבה; חתן אחד נמצא מועדף על פני חתן אחר; תלמידים מורדים בראש הישיבה ומתנגדים למהלכיו ועוד. המחפש פרטים על ישיבה מסוימת או על אישים מסוימים ימצא אותם בקלות באמצעות המפתח המפורט.

¹ מרדכי ברויאר, "תולדות הישיבות כאספקלריה של תולדות ישראל", עמנואל אטקס ורבקה פלדחי (עורכים), חינוך והיסטוריה: הקשרים תרבותיים ופוליטיים, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשנ"ט, עמ' 181.

² לדוגמה אחת מני רבות ראו שלום נח ברזובסקי, קונטרס נתיבי עולם הישיבה: פרקי הדרכה לבן ישיבה, ירושלים: ישיבת בית אברהם סלונים, תשנ"א, עמ' 75-80.

הספר מסרטט הן את הייחודי לכל אחת מיישובות ליטא ופולין הן את המשותף להן. כל פרק הוא חלק מהספר אבל גם יצירה תחומה ומובנית בפני עצמה. לכל חלק בספר פתח דבר בראשיתו וסיכום בסופו, ואלו מעמידים את תוכן הפרק בהקשרו ההיסטורי הרחב. הלוחות, המפות והאיוורים המשובצים לאורך הספר, ואנציקלופדיית האישים החותמת אותו, מוסיפים גם הם לתמונה ההיסטורית שקליבנסקי ארג בקפדנות. עם זאת, המחבר תחם את עיסוקו מתוך מודעות מלאה למגבלותיו. שליטתו של קליבנסקי בשפות הרלוונטיות והעריכה הלשונית הדייקנית שהספר זכה לה מנגישות את שמות המקומות והאישים לקורא העברי בצורת הכתיב הנכונה והמדויקת, ואין זו מלאכה קלה כשמדובר באזור רב-לשוני בימי מלחמות וכיבושים. מרשימה לא פחות בקיאותו של המחבר במהלכה הצבאיים של המלחמה, במציאות הגיאוגרפית-היסטורית-פוליטית שהשתנתה תדיר במהלכה ובשנים שלאחריה, ובהשלכותיה של המלחמה על היישובות בליטא ובפולין.

הספר מבוסס כאמור על נתונים אמפיריים. הוא ממוסמך וחקי ממגמות של כתיבה אזוטריה, אימפרסיוניסטית ורלטיוויסטית. עניינו בעולם היישובות, והמחבר מבין אותו מתוך עצמו, מתוך שפתו ומתוך השוואות גיאוגרפיות והיסטוריות פנימיות (בין פולין לליטא, בין התקופות השונות, בין השיטות ובין היישובות). החוקר אינו מסתיר את הערכתו ואת חיבתו למושא מחקרו. כותרת הספר עצמה מבטאת הערכה לחוסנו הנצחי של החושק בתורה, ולאורך הספר מתפעל המחבר מגיבורי סיפורו, אשר "הוסיפו לדבוק במשימה שטענו על כתפיהם עד לסוף המר" (עמ' 12). כמו כן, לשונו רצופה מושגים שכמו הושאלו מעולמם של גיבוריו ("יישובות שלא נתחייבו גלות", "מקומות שמהם שכניה לא זזה"). ובכל זאת, האהבה אינה מקלקלת את השורה, והמחבר נותר נאמן ליושרו המחקרי.

אחת ממטרות הספר המוצהרות היא רענון החשיבה התבניתית והפרכת דימויים אנכרוניסטיים וגוזמאות שמקורן בנטייה ההגיורפיות והרומנטיות של ההיסטוריוגרפיה האורתודוקסית. נטיות אלו טשטשו לא פעם את התמונה ההיסטורית ולעתים אף עיוותו אותה. המחבר גם אינו חושש לחשוף עניינים שאינם מחמיאים למושא מחקרו, כגון תיאור מלחמות ירושה מכוערות ומאבקים בין יישובות, בין קהילות ובין מגביות. המחבר מזכיר שלא רק אידיאליסטים או בני רבנים פנו אל היישובות אלא גם בחורים מעוטי יכולת שמשפחותיהם לא יכלו לשלוח אותם לגימנסיות היהודיות. בעיקר יש בספר הודאה בעובדה (המוכחשת בחברה החרדית היום) שבתקופה שבין המלחמות איבדו היישובות את מקומן במרכז ההווה היהודית בפולין ובליטא ונדחקו אל שולי ההתעניינות הציבורית היהודית.

בהקדמה הקצרה לספר נאמר כך:

חיוניותן של היישובות הליטאיות התבלטה לאחר תקופת האבדון דווקא. בימי מלחמת העולם השנייה הוכחדו רוב תלמידיהן [...] מעולם היישובות שרדו הפעם שברים מרוסקים עד דק. והנה שרידים נדכאים ויחידים אלו הצליחו בתוך שני דורות להחיות את המפעל כולו ולהעצימו לממדים שלא שיערום אף האבות המייסדים. ברי שתהליך הישרדות ותחייה מופלא זה ותהליך השינוי המהותי שחל בד בבד באופייה של היהדות האורתודוקסית בישראל ובארצות הברית [...] היו פרי החיוניות אשר שרתה ביישובות

הליטאיות כבר בתקופת מלחמת העולם הראשונה וביתר שאת תססה בהן בין שתי מלחמות העולם (עמ' 11-12).

לאחר קריאת הספר השתכנעתי שבהקשר החרדי אפשר לאמץ את גישתו (הלא מקובלת בהקשרה, יש לציין) של ההיסטוריון הגרמני ארנסט נולטה, שראה בשנים 1914-1945 רצף אחד של מלחמה אידיאולוגית ("מלחמת האזרחים האירופית"). מלחמת העולם הראשונה הייתה לדידו מעין "קדימון" למלחמת העולם השנייה, אשר הייתה בתורה שיאו של מאבק האידיאולוגיות שנולדו במלחמת העולם הראשונה. במלחמות שנות השלושים (ברית המועצות-יפן, יפן-סין, איטליה-חבש, מלחמת האזרחים בספרד) ראה נולטה סכסוכים המקשרים בין שתי המלחמות האידיאולוגיות הגדולות.³

באופן דומה אפשר לראות ברצף השנים הללו בהקשר החרדי מלחמה אידיאולוגית של ציבור לומדי התורה בתהליכים מואצים של מודרניזציה, חילון, ציונות ותכליתיות. אמנם מלחמה זו החלה עשרות שנים קודם לכן – ואולי מלכתחילה היו הישיבות הליטאיות תגובה לשינוי הערכים בתוך החברה היהודית – אולם המצוקה הכלכלית הקשה, הרעב והפרעות שהביאה מלחמת העולם הראשונה האיצו והעצימו את המאבק בסחף של בני הדור הצעיר. החברה האורתודוקסית ברחבי אירופה התקשתה להתמודד עם המשבר החרף של מרד הבנים באבותיהם והבנות באמותיהן, שפקד אותה בראשית המאה העשרים ובעיקר אחרי מלחמת העולם הראשונה – בעקבות המצוקה הכלכלית וההגירות שהחלישו את המסגרת המשפחתית המסורתית. אולם עד מהרה התאוששה חברה זו ואף התחזקה, בעיקר בזכות האוטונומיה התרבותית שהיהודים בליטא ובפולין זכו לה, ובזכות העובדה שעל אף תהליכי החילון המהירים עדיין הייתה למחצית מן היהודים בארצות הנדונות זיקה חזקה למסורת.

בשנים אלה, כפי שהראה יוסף פונד, התפרסמו ספרות ועיתונות חרדיות מגוונות; ספסליהן הנטושים של הישיבות החסידיות והליטאיות החלו להתמלא מחדש; ובבתי הספר ובסמינרים של רשת החינוך החרדית לבנות "בית יעקב", שנוסדה בקרקוב ב־1917 (הרשת המקבילה לחינוך הישיבתי, שאינה נזכרת בספר ולו ברמז!) למדו ברחבי אירופה ערב מלחמת העולם השנייה אלפי בנות. אולם תהליך ההתאוששות נגדע באבו. כעבור כמה עשורים בלבד נדרשה החברה האורתודוקסית חרדית לשוב ולשקם את עצמה, לאחר שבשואה אבדה העתודה האנושית המרכזית – מיטב מורי הדרך, המנהיגים והרבנים. מלאכת השיקום נעשתה הרחק מחוץ לאירופה, בעיקר במדינת ישראל הציונית והחילונית ובארצות הברית הליברלית, שבהן הייתה החברה החרדית למיעוט מבחינה דמוגרפית ואידיאולוגית. את הלם מלחמת העולם הראשונה, ניצחון הבולשביקים והצהרת בלפור – שהגבירו את הסחף של הנוער החרדי לפני השואה – החליפו מלחמת העולם השנייה, המשבר העצום שיצרה השואה וניצחון הציונות, שהעצימו עוד את הסחף משורות החברה החרדית.

ספרו של קליבנסקי מגלה למעשה שההתאוששות של עולם הישיבות לאחר מלחמת העולם הראשונה הייתה מעין "חזרה גנרלית" שחישלה את החברה החרדית לקראת שיקום בממדים גדולים הרבה יותר כשלושה עשורים לאחר מכן. לעתים הובלה פעילות השיקום בידי אותם אישים ממש

³ Ernst Nolte, *Der europäische Bürgerkrieg 1917-1945: Nationalsozialismus und Bolschewismus*, Frankfurt am Main: Propyläen Verlag, 1987

שהיו אז בתפקידי מפתח או בעמדת תלמידים זוטרים (הרב זלמן סורוצקין, הרב כהנמן, הרב פינקל ועוד) והובילו את תהליך שיקומה של היהדות החרדית גם לאחר השואה. אותה אורתודוקסיה/חרדית מתחדשת, שלמעשה נלחמה על קיומה, הפכה בזיכרון הקולקטיבי החרדי ליהדות אידיאלית, הומוגנית ויציבה, שאליה פיתחה היהדות החרדית ערגה וגעגוע ושאותה ניסתה לשחזר.

כבר לאחר מלחמת העולם הראשונה העתיקו רבנים את ישיבותיהם מאזור מחייתם הטבעי אל מדינה/ארץ חדשה (פולין, ארץ ישראל). מהלך זה חייב את הישיבה לבנות מחדש את המוניטין שלה, לחפש מקורות כספיים חלופיים ולבנות תשתית פיזית וארגונית חדשה (השגת מבנה לימודים, מילוי מחסורם של התלמידים שאיבדו את הקשר עם משפחותיהם ועוד). ראשי הישיבות והמנגנונים שהקימו פעלו לייעל את גיוס התרומות בעולם היהודי, שהיה שרוי בתהליכי שינוי ערכים ושחלקים לא מבוטלים ממנו היו שקועים במשבר כלכלי עמוק. מראשי הישיבות נדרשה גמישות מחשבתית ויצירתיות; מתברר למשל שעוד קודם השואה פעילות הנצחת הקרובים שימשה בידי הישיבות אמצעי מבריק לגיוס כספים, כפי שעולה מתיאור מפעל מכירת האותיות במהלך כתיבת ספר תורה לאחר פטירת "החפץ חיים". רבים מראשי הישיבות נערכו כדי להתאים את המוסד שבניהולם לתנאים החדשים, הקדישו זמן נכבד לצד החומרי של ישיבותיהם וערכו מסעות התרמה ארוכים בניסיון להרחיב את מעגלי התורמים והתומכים ברעיון חשיבותם של התורה ולומדיה, בהם גם אנשים הרחוקים מקיום מצוות. אחד הבלטים בעניין זה היה הרב שלמה יוסף כהנמן, שבזכות היותו באחד מאותם מסעות גיוס כספים אף ניצל ממוות בימי מלחמת העולם השנייה. ב־1943 הקים הרב כהנמן את ישיבת פוניבז' בבני ברק והפך דמות מובילה בעולם הישיבות, לא מעט בזכות הצלחתו הנודעת בתחום ה"שנור".

לאחר מלחמת העולם הראשונה נחלצו לסייע לעולם הישיבות ארגוני הסיוע הפנימיים והחיצוניים החשובים שקמו באותן שנים, כמו "ועד הישיבות" והג'וינט. לוועד הישיבות, אשר הוקם בוילנה לאחר מלחמת העולם הראשונה ביוזמת "החפץ חיים" והרב חיים עוזר גרודז'ינסקי, היה תפקיד מרכזי גם בשיקום שלאחר השואה. רבנים יוצאי וילנה – מאיר קרליץ, חזקיהו יוסף מישקובסקי וזלמן סורוצקין – הקימו בשנת ת"ש את ועד הישיבות בארץ ישראל. בראש הוועד עמד עד פטירתו הרב חיים הרצוג, והרב איסר זלמן מלצר היה יו"ר הוועד הפועל שלו. ועד זה פרס חסותו על בני הישיבות שהגיעו ארצה שבורים וחלשים, שבעי תלאות ומכאוב. עם מוסדותיו נמנו ישיבות מן היישוב הישן והחדש, ישיבות ותיקות וחדשות, ישיבות של אשכנזים, של ספרדים, של תימנים ושל יוצאי פולין, ליטא, הונגריה, גרמניה ועוד. מאז שנת תש"ז נכללו במסגרת התמיכה החודשית של הוועד גם תלמודי תורה ו"חדרים". אשר לארגון הג'וינט, תרומתו לשיקום עולם הישיבות לאחר השואה לא תסולא בפז, ובוודאי ראויה למחקר מקיף.

אחת מתוצאותיה המהפכניות של מלחמת העולם הראשונה הייתה הצהרת בלפור ואשרורה בידי ועידת סן רמו. ההתרגשות שאפפה את התנועה הציונית חלחלה גם אל הישיבות, והיו מתלמידיהן ששאפו ליטול חלק בתהליכים המשמעותיים המתחוללים בעם היהודי. בקרב הרבנים התפתח דיון בעניין היישוב היהודי המתפתח בארץ ישראל. היו רבנים כמו "החפץ חיים" והמשגיח ירוחם ליבוביץ, שראו בעין יפה את העלייה לארץ ישראל ואת השאיפה לחזק בה את הישיבות ואת המחויבות הכללית לחיי תורה. לעומתם היו רבנים דוגמת אהרן קוטלר, שטענו שיש לראות ביישוב היהודי

בארץ ישראל איום גדול מבעבר על קיומו הרוחני של העם היהודי בכלל ושל עולם הישיבות בפרט, ועל כן יש לשמור ממנו מרחק. דילמה זו הלכה והתעצמה לאחר השואה, עם ההבנה שלשרידי העם היהודי אין עוד מקום באירופה.⁴

כפי שמעיד הספר, בין שתי מלחמות העולם זכה מוסד הישיבה במזרח אירופה להצלחה חלקית בלבד. ברוב המקרים הורי הבחורים עודדו אותם לצאת לשוק העבודה ולפרנס את משפחותיהם. הישיבה הייתה אחת מחלופות רבות, ולא האטרקטיבית שבהן, וגם רוב אלה שבחרו בה נאלצו במוקדם או במאוחר לצאת לשוק העבודה. ההבנה שעולם הישיבות נמצא על סף קריסה היא שהביאה ל"גיוס בתוקף צו חירום" של החברה האורתודוקסית ורבניה במאמץ לרתום את הציבור היהודי כולו לתמיכה בישיבות, מחשש שהן תיעלמנה. אותו "צו חירום" הביא לאיחוד כוחות בין חלקים שונים בציבור האורתודוקסי־חרדי (ליטאים וחסידים) לצורך העברת מרכז הכובד החינוכי מהחיים אל הסֶפֶר ומהחינוך הביתי הקהילתי אל הישיבה. שילוב הכוחות הביא גם לפשרות הדדיות, ובעיקר ליישור קו של החסידים עם המערכת הליטאית: במחוזות חסידיים בפולין הקונגרסאית הוקמו ישיבות ליטאיות, ובפלך ווהלין נוסדו ישיבות חסידיות בנוסח ליטא, שבהן סדר לימוד מותאם. בד בבד, חסידים הצטרפו לישיבות ליטאיות מתוך התכששות למוצאם ואימוץ הדרך הליטאית: החליפו את בגדיהם, הפסיקו להאמין לסיפורי מעשיות חסידיים ואפילו התחתנו עם בנות ליטאיות.

בנקודה זו חוברות מסקנות המחקר לניתוח החברתי־היסטורי של מנחם פרידמן בדבר התהליכים שאפיינו את החברה החרדית בארץ לאחר השואה.⁵ פרידמן הצביע על דומיננטיות של מגמות שהוא כינה "אקומניות", דהיינו יצירת חברה סינתטית, על־קהילתית ואחידה במידה רבה. לטענתו, בעקבות השואה ועקב תהליכי הגירה ועיור אבדו לחברה החרדית המאפיינים הגיאוגרפיים והמסורתיים הייחודיים של הקהילות השונות, והיא החלה מתקיימת תחת מבנה על־משותף. תהליך זה בא לידי ביטוי בהקמת אגודת ישראל; בהעלאת קרנו של מוסד הישיבה הקונסנזואלי; ובמחויבות לגדולי תורה שהם דמויות כלל־לאומיות ולא פרטיקולריות. גם העובדה שהחברה החרדית אימצה קו תובעני ומחמיר בכל הנוגע לאורח החיים הדתי היא לדבריו ביטוי לתהליך זה. מסורותיהם הייחודיות של חרדים יוצאי קהילות שונות ובעלי תפיסות עולם מגוונות טושטשו, ועל פניהן הועלו על נס אידיאולוגיה וערכים כלל־חרדיים כגון עמידה מול אתגרי המודרנה, חיזוק עולם התורה ושמירה מדוקדקת על המצוות. התארגנותה של החברה החרדית והתאחדותה סביב עקרונות, דמויות ודימויים מסוימים ליכדו את חבריה וחיזקו את תדמיתה העצמית ואת מובחנותה מן החברה הלא חרדית.

לאחר השואה, כינונה של יהדות תורנית רוחנית בארץ ישראל, גדולה מזו שחרבה באירופה, נחשב "זיכרון הכבוד" המשמעותי וההנצחה הראויה ביותר לנרצחים. למרבה האירוניה, בעוד עולמה של יהדות מזרח אירופה הושמד כמעט כליל על ישיבותיו וחסידותיו, ולעומת זאת יהדות העולם המערבי ויהדות ארצות האסלאם החזיקו מעמד במידה מסוימת, מסורת החסידות והישיבות בנוסח המזרח־אירופי פורחת בימינו – ואילו המסורת של חרדי מערב אירופה נוסח הרש"ר הירש איננה

⁴ ראו מיכל שאול, "מקלט או סכנה? ישראל בעיני ניצולים חרדים", דליה עופר (עורכת), ישראל בעיני שורדי השואה וניצוליה, ירושלים: יד ושם, עמ' 149-182.

⁵ מנחם פרידמן, החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 1991, עמ' 18, 29, 80-86, 146.

עוד, וגם למסורת הלימוד הייחודית של עולי ארצות האסלאם נדרשו שנים רבות לבוא לידי ביטוי ראוי בעולם הישיבות בישראל. לתהליך זה תרמה ללא ספק פעילותם הנמרצת של שרידי רבני ליטא, שפעלו מתוך תחושה חזקה של שליחות לשמר את מסורת התורה המזרח־אירופית. יש לציין שגם לאחר שעולם התורה עמד על רגליו, פרח והגיע לממדים חסרי תקדים, המנהיגות החרדית, ובראשה הרב שך, הוסיפה להטיף להמשך המהלך ולחזיון האידיאל של הסתופפות באוהלה של תורה בנוסח הליטאי.

לפליטי מלחמות העולם, שנעקרו באכזריות מבית הוריהם וממסורת בית אבא, דמותה של הישיבה – שבסוף המאה התשע־עשרה התפתחה כמוסד כוללני אשר העמיד חלופה ל"מסורת חיה" העוברת מאב לבן – הייתה בדיוק הפתרון הדרוש. לאחר טלטלת המלחמה הייתה הישיבה בבחינת "תכלית" – מקום שבו יכלו התלמידים לשהות וליהנות מקורת גג ומחברת לימוד עם שותפים לדרך. לאחר השואה מילאו הפליטים את הישיבות שהועתקו לארץ ישראל ונפתחו מחדש. ראשי ישיבות ורבנים פתחו את לבם ואת ביתם לפני תלמידיהם הפליטים והיתומים ושימשו תחליף מסוים לדמות אב דואגת, מחנכת ומנחילת מסורת. החוויות המרות שחוו הרבנים על בשרם העמיקו ביתר שאת את התחושה הנטועה עמוק בזיכרון הקולקטיבי האורתודוקסי, בדבר מלחמתם הנחושה והמתמדת של מקדשי השם בעולם בכוחות הרוע המתנכלים להם.

לסיכומו של עניין, לפנינו ספר מחקר מרשים המשחזר בדייקנות פרק מעברה של יהדות ליטא, שכמעט כולה (96%) הושמדה בשואה, ולא פחות מכך – ספר הנצחה מרגש לאנשים בעלי תשוקה לא נדלית לעיון וללימוד "תורה לשמה".